

Genéza kultúry a genéza moci: pohľad biológa

Ladislav Kováč

Slovenskú politiku opúšťajú poslední z tých, čo boli presvedčení, že je možné zladiť v jednej osobe a v jednej funkcii činnosť politika a intelektuála. Opúšťajú z rezignácie. Alebo z prinútenia voličmi. Vkladajú tak nevdojak, nie písaním ale činom, asi najpresvedčivejší príspevok do diskusie o vzťahu intelektuála a politiky. Táto diskusia získala na Slovensku takú podobu, že Jana Juráňová už v r. 1996 navrhla, aby sa na túto tému viac nediskutovalo. Vrelo som s ňou súhlasil. Neplodnosť diskusií je často daná nejednoznačnosťou pojmov. Tento text, ktorý odznel na pražskej konferencii „Kultúra a politika“ ešte v roku 1995, je pokusom o zdôvodnenie, prečo sa jasnosť pojmov ťažko dosahuje. Ale tiež, prečo je podmienkou zmysluplného diskurzu.

Milan Kundera sa raz vyjadril, že naša doba sa stáva zápasom o ľudské ucho. Nebojujeme o potravu, o teritórium, o pohlavného partnera - bojujeme o ucho, čo by nám naslúchalo. Rastú počty písáčov, básniarok, veršotepcov, talkshowmenov, jeremiášov, tlčhubov. Každý chce byť počúvaný a samovrava mu znemožňuje naslúchať iným. Jedného dňa, konštatuje Kundera vo svojej Knihe smiechu a zabudnutia, sa každý človek prebudí ako spisovateľ a nastane doba všeobecnej nezrozumiteľnosti a hluchoty.

Má vôbec zmysel ešte o čomkoľvek písať? Zahltení sme dátami; jedincovi sa stáva skoro nemožným prijímať iba údaje podstatné, triediť ich a skladať do

konzistentného obrazu. V prírodných vedách empirické pozorovania a experimenty iste naďalej prinášajú nové nečakané odpovede a tým vedú k novým otázkam. No v kultúrnych vedách, humanistike a umení ako by sme sa pohybovali v kruhu, ako by všetko bolo už mnohokrát povedané. Na začiatku dvadsiateho storočia sme spoznali, že už viac než dvetisíc rokov stavíme si tie isté otázky a odpovedáme rovnako. Originalita sa vtedy stala programom dňa. Na konci storočia zisťujeme, že čím viac chce každý z nás byť originálny, tým viac sme všetci rovnakí.

Núdzou nie je o odpovede - tých je nadbytok. Núdzou je o otázky. Čo asi treba zmeniť sú nie odpovede, ale otázky.

1. Slúži jazyk generovaniu a prenášaniam informácií?

Iste. Ale je to jeho hlavné poslanie? Bola to jeho prvá funkcia? Sotva. V evolúcii človeka sa písmo objavilo pred 3-4 tisíc rokmi a artikulovaná reč možno len pred 40 tisíc rokmi. To už sme vtedy boli sociálnymi živočíchmi, úspešnými v deľbe práce pri love a zbere; obišli sme sa bez jazyka. Stačilo možno pár náhodných mutácií, aby sme, ako jediní medzi primátmi, získali schopnosť vydávať artikulované zvuky a korelovať ich s mentálnymi procesmi. Nebol to výsledok projektu, dopredu určený zámer. Proste sa tak stalo. No adaptačný zisk bol ohromný - možno jeho zásluhou dokázali sme iných kompetítorov, i tvora nám najpríbuznejšieho, neandertálca, vytlačiť a vyhubiť.

Jazyk sa rýchlo stal hlavným prostriedkom prenášania kultúrnych praktík z generácie na generáciu. Zrýchlil kultúrnu evolúciu a urobil z nej rozhodujúci spôsob ďalšej evolúcie človeka. Je hlavným nosičom kultúrnych replikátorov, mémov. Poskytol možnosť rýchleho preskúmania prostredia a prenikania do nových, dovtedy neprístupných prostredí. Estetickým prejavom a estetickému prežívaniu otvoril nový rozsiahly priestor.

Registrujúc tieto "vyššie" funkcie jazyka, zabúdame na jeho službu inde. Po svojom vzniku jazyk sa stal novou účinnou metódou predvádzania sa. Predvádzaním sa signalizujeme svoje postavenie v skupine, dobývame si vyššie postavenie, získavame sexuálnych partnerov. V zaklínaní prírodných

živlov jazyk zamenil fyzické demonštrácie nebojácnosti a sily. Možno odvtedy pretrváva v nás viera v magickú silu slova. Jazyk je významným prostriedkom udržovania sociálnej kohézie, verbálne techniky a ich obsahy doplnili alebo nahradili fyzické spôsoby vyjadrovania súdržnosti a priazne telesným kontaktom, túlením, hladením, vzájomným ískaním a čistením. Klebety a ohováranie neprítomných sú od nepamäti nevyhnutnou súčasťou rozhovoru ako účinná metóda upevňovania solidarity medzi konverzujúcimi. Jazyk je tiež hlavným prostriedkom induktrácie.

Tieto svoje primordiálne funkcie plní jazyk naďalej.

2. Stratili neverbálne signály svoj význam v ľudskej komunikácii?

Vôbec nie. Biologicky významné signály si naďalej odovzdávame fyzickými prostriedkami, gestami, intenzitou a moduláciou zvukov, dotykmi, možno aj pachmi. V samotnom jazyku je často forma dôležitejšia, pretože účinnejšia, ako obsah. Aj ako súčasť inštrumentária poznávania jazyk, tak ako poznanie vo svojom celku, neslúži "pravde", ale prežívaniu jedinca a skupín.

3. Reifikácia: od činností k substanciam, od nominality k esencialite

Jazyk v dnešnej rozvinutej podobe zakrýva skutočnosť, že naša existencia nie je substanciou, ale konaním. Že i naše myslenie sa vyvinulo z motoriky a je asi abstraktným simulovaním motorických aktov. Len zásluhou jazyka sa môže udržiavať predstava, že svet je nie proces, stávanie sa, ale substancijálne "bytie". Jazyk umožnil vteliť prírodné sily do podoby bohov a iba vďaka nemu sa mohol zrodiť Platónov svet Ideí. Jazyk mení prírodné dianie na prírodu, agresívne správanie na agresivitu, manipuláciu v hierarchii skupín na moc, jeden dynamický emocionálny vzťah na lásku, iný na nenávisť. Veci a javy premieňa na symboly a z človeka robí, jediného medzi živými tvormi, symbolického (symbolizujúceho) živočicha. Zásluhou jazyka

nežijeme vo svete vecí a javov, ale vo svete symbolov. Nemožno sa ani čudovať, že nám tak ľahko uniká nominalistická povaha väčšiny pojmov a že im pripisujeme existenciu nezávislú na našej myšli, esencialitu.

Symbolizácia je nevyhnutná. Je nástrojom orientácie v prostredí, súčasťou rastrov, ktoré nadkladáme na dianie, aby sme ho mohli poznávať. Užitočnými sú pojmy kultúra, moc, politik, intelektuál. Treba však mať na pamäti, že sú iba prostriedkami arbitrérnych triedení, ktoré nám umožňujú ako-tak sa vyznať v zložitých sociálnych procesoch. Kultúrna petrifikácia pojmov môže byť však aj prekážkou jasnejšieho videnia; "skamenelé" pojmy treba zámerne, priam experimentálne, vystavovať spochybneniam a previerke.

Jazyk je nie iba symbolizátor, je simplifikátor. Svojou štruktúrou nie iba odráža, ale možno aj podmieňuje lineárnosť nášho myslenia. Obmedzenosť slovníka vymedzuje hranice nášho chápania: ako ťažko je nám rozumieť emocionálnej podstate našej väzby na svet, keď pre celý vesmír emócií máme iba hŕstku slov!

4. Sú kultúra a moc esencialitami?

Nie. Kultúra je súborom behaviorálnych praktík jednotlivcov, združených do jedného spoločenstva, ktoré sa prenášajú z jednej generácie na nasledujúcu negénovými mechanizmami, prostredníctvom kultúrnych replikátorov. Reflexia sveta cez filozofiu, náboženstvo, umenie, vedu, humanistiku slúži len ako podklad týchto behaviorálnych praktík, alebo ako ich dodatočné vysvetlenie.

Kultúra dnes v podstatnej miere spočíva na jazyku. Tak, ako sa rozširujú a menia funkcie jazyka, diverzifikujú aj funkcie kultúry. Kultúra, pôvodne adaptívna - zvyšujúca šance prežívania nášho druhu - stáva sa stále viac prejavom čírej expresivity, generovaním v priestore nadbytočnosti rozmanitých foriem, ktoré nie sú primárne účelné, ale majú svojbytný význam.

Ani moc nie je vec, substancia (obmedzujeme sa na popis moci v spoločnosti, nie v prírode). Je činnosťou, manipuláciou toho, kto stojí v hierarchii skupiny vyššie, tými čo sú umiestnení pod ním. Život vyšších sociálnych živočíchov v

skupinách je takmer vždy hierarchicky štrukturovaný. Preto je moc univerzálnym sociálnym fenoménom, neobmedzeným iba na človeka. Pre človeka je však špecifickou politická moc: mocenské manipulácie vo veľkých "nadbiologických" skupinách. Politika začína tam, kde sa objavujú sociálne usporiadania, ktoré už nie sú dané biologicky, nie už rodiny a skupiny lovcov a zberačov, ale vyššie jednotky, ktoré priniesla kultúrna evolúcia, kmene, miestne komunity, štáty, nadštátne útvary. Politika je technikou zápasu o politickú moc v skupine a o udržanie získanej moci. (V tomto chápaní verejná správa nie je politikou.) Politik sa usiluje o moc a keď ju má, koná tak, aby si ju udržal. V evolúcii človeka je jeho prototypom náčelník kmeňa.

Jazyk bol vždy dôležitým nástrojom politiky. A to najmä svojimi primordiálnymi funkciami. Priviazanie jedinca k symbolom a hodnotám skupiny indoktrináciou a tým aj legitimizácia moci patrilo možno k najvýznamnejším poslaním jazyka. V kmeňových spoločenstvách sa pre tento účel objavil osobitný partner a doplnok politika: šaman. Analógiu náčelníka nachádzame vo všetkých hierarchizovaných živočíšnych spoločenstvách, v podobe dominujúceho alfa-jedinca. No analógie šamana v mimoludských spoločenstvách niet - je to dôkaz, že jeho existencia je podmienená existenciou jazyka.

Ak účinnosť politika v ovplyvňovaní spoločenstva spočívala a spočíva najmä v disponovaní prostriedkami fyzického násillia a vo využití vhodných neverbálnych signálov - ku ktorým však patrí aj intenzita, dôraznosť a možno rad iných málo preskúmaných aspektov reči - účinnosť pôsobenia šamana - i v jeho súčasnej podobe ako intelektuála - závisí od rečových obsahov a od ich emocionálneho náboja. (Preto je intelektuál často zároveň afektuálom.) To však neznamená, že rečové obsahy, napr. analýzy situácií, nové poznatky, prognózy atď., sú hlavným či dokonca jediným účelom jazykového prejavu intelektuála; poväčšine sú len špecifickým prostriedkom v službe iných sociálnych funkcií jazyka. Intelektuál je nositeľom špecifickej podoby moci: duchovnej, symbolickej moci. V konkrétnych situáciách moc intelektuála môže dopĺňať, byť súbežnou, ale aj byť v konflikte či v nepriateľskom protirečení s mocou politika.

5. Je intelektuál totožný so vzdelancom?

Nie. Je účelné pojem „intelektuál“ jasne operacionalisticky vymedziť. V našej dobe možno rozlišovať aspoň šesť kategórií ľudí, ktorí disponujú vzdelaním:

(1) Vzdelaný špecialista: odborník v nejakej konkrétnej disciplíne, úzko zameraný profesionál. Môže zároveň patriť aj k nasledujúcej kategórii.

(2) Expert: ako odborník radí politikom, prípadne sa podieľa na práci expertných skupín, ktoré si vytvárajú politici.

(3) Príslušník inteligencie, spoločenskej vrstvy, ktorá predáva svoju námezdnú silu v nemanuálnych profesiách. Je dobre mať na pamäti, že inteligencia bola - opodstatnene - chápaná ako samostatná spoločenská vrstva len vo východnej a strednej Európe; v iných častiach západného sveta bola súčasťou stredného stavu.

(4) Vzdelanec: vzdelaný človek so širokým znalostným záberom, s ambíciami radiť svoje profesionálne znalosti do širších interpretačných súvislostí. Je „potenciálnym intelektuálom“.

(5) Intelektuál: vzdelaný človek, ktorý svoje analýzy, úvahy, názory komunikuje cez masovo-komunikačné prostriedky. Nie nutne kvôli šíreniu poznania, ale v službe záujmov skupiny. Takto je chápaný intelektuál od čias Dreyfusovej aféry vo Francúzsku. Považujem za podstatné zdôrazniť rozlíšenie, ktoré umožňuje francúzština: intelektuál „*prend parti*“ (zaujíma stanovisko, pridáva sa) a nie iba „*prend part*“ (účastní sa, nezaujate, „objektívne“) v spoločenskom diskurze; preto ho treba odlišiť od nasledujúcej kategórie.

(6) Publicista: komunikuje s verejnosťou v snahe poskytovať všestranné nezaujaté údaje. Ak aj komentuje, vytvára s intelektuálom rozmazanú množinu.

6. Politik a intelektuál: identita, súhra, protiklad?

Z prieskumu prírodných spoločností nie je známo, že by náčelník kmeňa plnil zároveň funkciu šamana a opačne. Je zrejme podmienkou evolučnej stability spoločnosti, aby obe funkcie ostávali oddelené. Predpokladajú rozdielnu, ak nie priam protikladnú, osobnostnú výbavu. Intelektuál by mal „stáť v pravde“, kým politik by mal mať schopnosť rýchlejšie a pružnejšie meniť názory. Poznávacie raster, ktorý nadkladá na skutočnosť politik, je hrubší,

menej diskriminujúci, než je raster intelektuála. Politik vidí svet jednoduchšie, jeho poznávací raster je účelový, inštrumentálny - zložité videnie prekáža konaniu. Boj o moc predpokladá koalície; nie iba zdatní politici, ale schopní jedinci už dokonca aj v skupinách našich biologických príbuzných, šimpanzov, sa grupujú do účelových koalícií. Intelektuáli zriedkavo tvoria koalície; nedokážu to - je to jedna z príčin, prečo sa na politiku nehodia.

Je chybou stotožňovať pragmatickosť politika s bezzásadovosťou alebo schopnosťou pretváranky. Ak má byť úspešný, politik, rovnako ako intelektuál, musí byť o svojich tvrdeniach presvedčený: vzhľadom k zásadnému významu neverbálnych signálov v sociálnej komunikácii - dnes, v ére „videokracie“ dôležitejšom než v minulosti - vedomá lož robí komunikáciu nepresvedčivou a neúčinnou.

Sebaklam bol vždy dôležitým adaptívnym znakom ľudskej prirodzenosti. Jedinec, ak má byť jeho správanie spoločensky účinné, musí mať ilúzie o motívoch svojho konania. Musí byť sebaistý. Politik je asi oveľa zriedkavejšie majstrom lži a pretváranky než sa to zvykne tvrdievať. Úspešný politik je skôr majstrom sebaklamu. V dokonalosti sebaklamu sa intelektuálovi niekedy až temer vyrovná.

Rozdielnosť funkcií neznamená, že intelektuál nemôže byť politikom. Len vstupom do politiky musí rezignovať na svoju intelektuálnu misiu, zmeniť dikciu a zvoliť iné správanie. Mičurinské experimenty v tejto sfére nikdy nevyšli. „Politika je umenie nemožného“ - počúvali sme z úst politicko-intelektuálneho hybridu. Sfalzifikovanie tejto pózy v podobe rozpadu Československa nás mnohých bolestne postihlo.

7. Pluralita individuálnych štýlov, polymorfizmus správania

Život je „majstrom tisícich remesiel“ (kutil, tinkerer, bricoleur, Bastler) a biologická i kultúrna evolúcia „zmajstrovávaním“. Bunky, orgány, organizmy, spoločenstvá nie sú výsledkom projekcie, dizajnu, ale výsledkom náhodného evolučného experimentovania a selekcie. Ľudský mozog je ukážkou takéhoto

evolučného zmajstrovania - v metafore F. Jacoba: tryskový motor kognitívnych funkcií namontovaný na starobyľom kočiari emócií.

Tisícky jedincov, vybavených takýmto bizarným aparátom psychiky, vstupujú do sociálnych interakcií, ktoré vo svojom výsledku dávajú podobu spoločnosti a jej kultúre. Každý z nás má jedinečnú génovú výbavu, každý prešiel jedinečným imprintingom v mladosti a dospievaní a jedinečným kultúrnym podmieňovaním. Neexistuje jeden definovaný štýl politika a ani jednotný štýl a jedno dominujúce poslanie intelektuála. S rastom komplexnosti spoločnosti sa funkcie intelektuála menia a rozširujú. Vedľa intelektuála-humanistu objavuje sa intelektuál-vedec. Humanista bol vždy tvorcom, obrancom, zdôvodňovateľom skupinových mýtov; vedec je spravidla demýtizátorom, pochybovačom, hľadačom alternatív. Mýty samotné majú však naďalej svoje opodstatnenie: pre mnohých sú adaptívnou ochranou pred zničujúcim kognitívnym chaosom.

Tak ako jazyk vedľa svojich početných sociálnych funkcií je mediátorom nového poznania, aj intelektuál, vedľa svojich iných poslání, má dôležitú rolu v sebaopoznaní a sebauvedomení spoločnosti. Spoločnosť bez intelektuálov by bola spoločnosťou v bezvedomí.

Keď teraz poznávame nevyhnutnosť, no najmä aj záludnosti reifikácie pojmov, malo by sa možno stať ambíciou intelektuálov prevádzať svoje „reifikujúce“ analýzy do operacionistickej podoby, navrhovať činnosť, riešenia. Z tohoto hľadiska možno N. Machiavelliho považovať nie iba za experta, čo radil politikom, ale aj za prvého moderného intelektuála.

Evolučná stabilita ľudského druhu je do značnej miery daná veľkým biologickým, no najmä kultúrnym polymorfizmom. Zlyhanie komunizmu, pokusu o jednotný dizajn a uniformitu myslenia i konania, je zatiaľ možno najpresvedčivejším dôkazom významu kultúrneho polymorfizmu. Tam, kde vedecké poznanie, s jeho nadkultúrnou, univerzálnou jednoznačnosťou zatiaľ nesiahá – a ono doteraz pokrýva len malú časť sociálneho priestoru – je žiadúca čo najväčšia pluralita myslenia a konania. V priestore, kde politici a intelektuáli fungujú ako aktéri, treba žiadať prísne, až posvätné dodržiavanie evolučne vytvorených pravidiel hry. Ak sa dodržiajú – a iba vtedy – platí asi naďalej osvedčená zásada: čím viac individuálnych štýlov politikov a intelektuálov, tým väčšia stabilita spoločnosti. Ale tiež: tým menšia hrozba uviaznutia v slepej uličke a tým viac potenciálnych možností pre budúce alternatívne trajektórie.

Doplnok v r. 2001. Oproti r. 1995 som svoju terminológiu v jednom pozmenil. Miesto rozlíšenia intelektuál-humanista a intelektuál-vedec používam inú kategorizáciu: rozlišujem intelektuála a humanistu. Humanista je vzdelanec, ktorý vedľa svojej profesie vedca sa zároveň venuje humanistike, teda pridáva hodnoty poznatkom vedy a o nich informuje verejnosť. Intelektuál („starého typu“) tiež komunikuje s verejnosťou preto, aby jej implementoval hodnoty, no jeho záber je širší: neoddeľuje striktne poznatky vedy od vier, nezaručených tvrdení a predsudkov. Ide o ideálne typy; v skutočnosti sú to dve rozmazané množiny. Pri zatiaľ malých znalostiach, najmä v kultúrnych vedách, intelektuáli sú naďalej hlavným orgánom sebauvedomenia spoločnosti; podiel humanistov bude len postupne narastať.